

STOLPERSTEINE in Frankfurt (Oder) und Słubice

KAMIENIE PAMIĘCI
we Frankfurcie nad
Odrą i w Słubicach

Das Projekt Stolpersteine

STOLPERSTEINE – das sind kleine Gedenksteine aus Beton, die 10x10 cm groß sind und mit einer Messingplatte versehen werden. STOLPERSTEINE – das sind Erinnerungen an Personen, die dem Nationalsozialismus zum Opfer fielen, egal, ob sie Juden, Homosexuelle, religiös oder politisch Verfolgte waren.

Die Idee zu dieser Art der Erinnerung kam dem Künstler Gunter Demnig. Seit 1992 verlegt er die Steine in ganz Deutschland und Europa. Ihm ist es wichtig, dass der Opfer nicht nur zu besonderen Anlässen und an besonderen Orten gedacht wird. Die STOLPERSTEINE sollen uns im Alltag begegnen und uns an die Grausamkeiten des Nationalsozialismus erinnern. Über STOLPERSTEINE sollen wir nicht einfach nur stolpern, sie sollen uns wach rütteln und ermahnen, dass der Terror vor unseren Haustüren stattfand. Denn die Steine liegen vor den letzten freiwillig gewählten Wohnsitzen der Opfer.

Projekt „Kamienie Pamięci“

KAMIENIE PAMIĘCI (STOLPERSTEINE) – są to małe, betonowe kamienie o wymiarach 10x10 cm, na wierzchu których znajdują się wygrawerowane, mosiężne płytki. KAMIENIE PAMIĘCI to wspomnienie osób, które padły ofiarą nazizmu i były prześladowane m.in. ze względu na pochodzenie żydowskie, homoseksualizm, oraz odrębne poglądy polityczne i religijne.

Pomysł na tego rodzaju wspomnienie ofiar zapoczątkował artysta Gunter Demnig. Od roku 1992 układa on kolejne kamienie pamięci w całych Niemczech i Europie. Dla artysty jest ważne, aby o ofiarach wspomniano nie tylko przy wyjątkowych okazjach, bądź w szczególnych miejscach. KAMIENIE PAMIĘCI powinny towarzyszyć nam w życiu codziennym i przypominać o okrucieństwach nazizmu. O KAMIENIE PAMIĘCI nie powinniśmy się jedynie potykać, lecz powinny one przypominać nam o nieludzkim terrorze, który miał miejsce tuż pod naszymi drzwiami. Kamienie te leżą przed domami będącymi ostatnimi, dobrowolnie wybranymi, miejscami zamieszkania ofiar.

Stolpersteine in Frankfurt (Oder)

Liebe Spaziergänger,

seit 2006 sorgt eine Projektgruppe für die Verlegung von STOLPERSTEINEN auch in Frankfurt. Dabei unterstützen Historischer Verein und Bund der Antifaschisten bei der Erforschung von Schicksalen der Opfer des Nationalsozialismus und gewinnen Spender.

Das Projekt „Stolpersteine – Jüdisches Leben vor Ort“ wurde 2009 von der Europa-Universität Viadrina und dem Verein Institut für angewandte Geschichte durchgeführt. Beteiligt waren junge Menschen, die sich in die Öffentlichkeitsarbeit und die Recherche einbrachten und Veranstaltungen organisierten, um das Bewusstsein der Bürger für die Vergangenheit zu schärfen. Ein Ergebnis des Projekts ist diese Broschüre, die über die Schicksale derjenigen Menschen informiert, deren STOLPERSTEINE zu Ihren Füßen liegen. Jeder Mensch, zu dessen Gedenken bis 2009 ein STOLPERSTEIN verlegt wurde, wird in dieser Broschüre kurz vorgestellt. Wir hoffen, Ihnen auf diesem Spaziergang die Schicksale von Frankfurter Opfern des Nationalsozialismus näher bringen zu können. Für weitere Informationen und die Möglichkeit einer Spende besuchen Sie bitte die Seite www.stolpersteine-ffo.de.

Die Projektbeteiligten

Kamienie pamięci we Frankfurcie n/Odrą

Droży Państwo,

układanie kamieni pamięci (tzw. STOLPERSTEINE) we Frankfurcie rozpoczęto w roku 2006. Projekt wspierają Towarzystwo Historyczne i Związek Antyfaszystów, które zajmują się badaniem losów ofiar nazizmu i pozyskiwaniem na niego funduszy. Projekt „Kamienie pamięci – historia żydowska na miejscu” został przeprowadzony w roku 2009 przez Uniwersytet Europejski Viadrina oraz Instytut Historii Stosowanej. Przy projekcie pracowali młodzi ludzie, którzy zaangażowani byli w propagowanie przedsięwzięcia oraz zbieranie informacji o losach ofiar, jak również zorganizowanie spotkań, dzięki którym obywatele miasta na nowo uczuleni zostali na dramatyczną historię ofiar żydowskich w swoim mieście.

Wynikiem naszego projektu jest ta oto broszura, informująca o losach poszczególnych ludzi, którym poświęcono KAMIENIE PAMIĘCI leżące u Państwa stóp. Każdy człowiek, którego pamięci zadedykowano kamień ułożony do roku 2009, został krótko przedstawiony w tej broszurze. W ten sposób mamy nadzieję przybliżyć Państwu podczas spaceru po ścieżce kamieni pamięci, życie frankfurckich ofiar nazizmu. Dalsze informacje oraz informacje o możliwości wsparcia projektu uzyskają Państwo na stronie internetowej: www.stolpersteine-ffo.de.

Uczestnicy projektu

Seit dem 13. Jahrhundert sind jüdische Mitbürger nachweisbar. Die Gemeinde entwickelte sich trotz mehrerer Verfolgungswellen bis zum 19. Jahrhundert zur zweitgrößten Gemeinde Brandenburgs. Die alte Viadrina hatte zahlreiche jüdische Studenten und war ein Zentrum des hebräischen Buchdrucks. 1933 lebten in Frankfurt etwa 800 Juden. In der Wollenweberstraße (heute Brunnenplatz) befand sich die **Synagoge** (errichtet 1822/23). In der Pogromnacht 1938 brannte sie aus. Abgerissen wurde sie Ende der 1940er Jahre. Seit 1988 erinnert daran ein Gedenkstein.

In der Rosenstraße 36 (heute Nordwestecke der Lenné-Passagen) befand sich spätestens seit dem 18. Jahrhundert das **jüdische Krankenhaus**. Es wurde 1837/38 neu errichtet und diente der Gemeinde bis zu seiner Zerstörung in Folge des Zweiten Weltkriegs.

Der alte **jüdische Friedhof** liegt an der Straßengabelung nach Reppen (Rzepin) und Crossen (Krosno Odrzańskie). Bereits seit dem 14. Jahrhundert befand sich hier eine Begräbnisstätte. Die Gräber wurden in den 1970er Jahren abgetragen, das Gelände jedoch in den letzten Jahren wieder hergerichtet. Ein Gedenkstein erinnert an den berühmtesten jüdischen Sohn der Stadt, Rabbiner Theomim.

Seit 1997/98 existiert wieder eine **jüdische Gemeinde** in Frankfurt. Sie weist ein reges Gemeindeleben auf und hat ihren Sitz in der Halben Stadt 30. Hier befindet sich auch eine Ausstellung zur Geschichte der Juden in Frankfurt.

Już od XIII wieku w zapiskach historii miasta widnieją wzmianki o współmieszkańcach żydowskich. Pomimo wielu fal prześladowań wspólnota ta rozrosła się do XIX wieku tak, że stanowiła drugą najliczniejszą wspólnotę Brandenburgii. Na jeszcze starym uniwersytecie Viadrina studiowało wielu Żydów. Uniwersytet ten był centrum druku wydawnictw hebrajskich. Wiadomo, że w 1933 roku we Frankfurcie żyło około 800 Żydów.

Przy ulicy Wollenweberstraße (dzisiejszy Brunnenplatz) znajdowała się **synagoga** (powstała w 1822/23), która podczas nocnego pogromu w 1938 została spalona. Jej pozostałości po pożarze usunięto pod koniec lat 40-tych. Od roku 1988 stoi w tym miejscu kamień upamiętniający. Przy Rosenstraße 36 (dzisiaj północno-zachodnia część Lenné-Passagen) od XVIII wieku znajdował się **szpital żydowski**. W latach 1837/38 został on na nowo wybudowany i służył wspólnocie do czasu jego zniszczenia wskutek II Wojny Światowej.

Stary **cmentarz żydowski** położony jest przy rozwidleniu ulic prowadzących do Rzepina (Reppen) i Krosna Odrzańskiego (Crossen). Już od XIV wieku istniało tu miejsce pochówku. W latach 70-tych XX wieku tamtejsze groby zostały zlikwidowane, jednakże teren cmentarza w ostatnich latach został uporządkowany. Stojący tam dziś kamień upamiętnia życie jednego z najbardziej znanych żydowskich synów miasta, rabina Theomima.

Od 1997/98 roku we Frankfurcie znów istnieje żywo działająca **wspólnota żydowska**. Jej siedziba mieści się przy Halbe Stadt 30, gdzie stworzono wystawę opowiadającą historię Żydów we Frankfurcie.

Martin Eisenhardt (1877–?) wurde in Berlin geboren und lebte seit 1919 in Frankfurt (Oder). Hier war er als Kaufmann tätig. Seine Ehefrau **Dina Eisenhardt**, geb. Baumblatt (1879–1942) kam ursprünglich aus Schweinfurt. Beide besaßen jüdische Kennkarten. Zuletzt waren sie in der Rosenstraße 36 gemeldet. Hier befand sich das Jüdische Hospital.

1942 wurden beide mit 761 weiteren Personen nach Theresienstadt deportiert. Hier verstarb Dina Eisenhardt am 26. September 1942. Im Mai 1944 wurde Martin Eisenhardt in einem Transport mit 2500 anderen Personen nach Auschwitz deportiert. Seitdem gilt Martin Eisenhardt als verschollen. **1**

Martin Eisenhardt (1877–?) urodzony w Berlinie, żył i mieszkał od roku 1919 we Frankfurcie nad Odrą, gdzie pracował jako kupiec. Jego żona **Dina Eisenhardt** (1879-1942), z domu Baumblatt, pochodziła ze Schweinfurtu. Oboje posiadali żydowskie kenkarty (dowód tożsamości). Ostatnim miejscem zameldowania małżeństwa było mieszkanie przy Rosenstraße 36. Pod tym adresem mieścił się jednocześnie szpital żydowski.

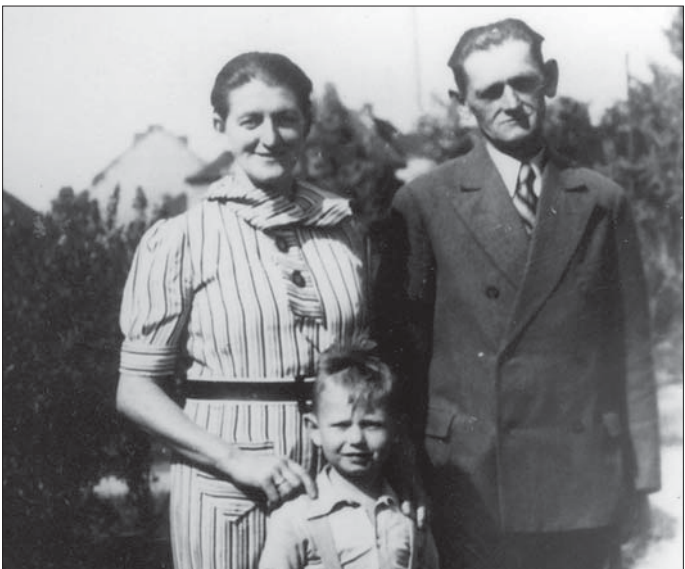
W roku 1942 oboje, wraz z innymi 761 osobami, zostali deportowani do Theresienstadt. 26 września 1942 zmarła tam Dina Eisenhardt. W maju 1944 roku Martin Eisenhardt, oraz 2500 innych osób, został przetransportowany do Oświęcimia. Od tego czasu uważa się go za zaginionego. **1**

Wollenweberstraße mit Synagoge (rechts)
ul. Wollenweberstraße z synagogą (po prawej)

In der Bergstraße 185 wohnte **Karl Sobkowski** (1892–1937), der als Beizer und Polierer in der Frankfurter Möbelfabrik Mantz & Gerstenberger tätig war. Karl Sobkowski war Organisator und erster Leiter des Roten Frontkämpferbundes in Frankfurt, 1926 wurde er auf Vorschlag der KPD als Abgeordneter in das Stadtparlament eingeführt, wo er klug und energisch für die Arbeiter eintrat. Durch einen Arbeitsunfall wurde Sobkowski zum Invaliden. Bei der ersten Verhaftungswelle der Nazis nach ihrem Machtantritt wurde er inhaftiert und sollte wegen Hochverrats verurteilt werden. 1934 wurde er frei gesprochen, verstarb jedoch an den Folgen der Misshandlungen, die er in Haft erdulden musste. **2**

Przy ulicy Bergstraße 185 mieszkał **Karl Sobkowski** (1892–1937), który pracował przy bejcowaniu i polerowaniu we frankfurckiej fabryce mebli Mantz & Gerstenberger. Sobkowski był organizatorem i pierwszym przywódcą komunistycznego związku walczących na froncie „Roter Frontkämpferbund” (paramilitarny związek Niemieckiej Partii Komunistycznej - KPD) we Frankfurcie. W 1926 roku został posłem w miejskim parlamencie z ramienia KPD, gdzie energicznie i mądrze walczył o prawa pracowników. W wyniku wypadku przy pracy został inwalidą. Po przejęciu władzy przez nazistów, został w fali pierwszych aresztowań zatrzymany i skazany za zdradę stanu. W roku 1934 został uniewinniony, zmarł jednakże w wyniku maltretowania podczas pobytu w więzieniu. **2**

Karl Sobkowski mit Familie / z rodziną

Max Berlowitz (1889–?) und seine Frau **Margarete Berlowitz**, geb. Rau (1900–?) lebten zusammen mit ihren Kindern **Eugen** (1924–1992) und **Julius** (1927–?) in der Bergstraße. Die Eheleute Berlowitz betrieben in der Schmiedegasse 10/11 das erste Reformhaus der Stadt.

Über das Schicksal von Max und Margarete Berlowitz sowie ihrer Mutter **Frieda Rau**, geb. Lemchen (1874–?), ebenfalls wohnhaft in der Bergstraße 17, ist bis heute nur bekannt, dass sie 1942 nach Polen deportiert wurden. Eugen Berlowitz emigrierte als Jugendlicher nach Schweden, sein Bruder Julius nach Palästina. Er lebt heute in Tel Aviv. **2**

Max Berlowitz (1889–?) i jego żona **Margarete Berlowitz** (1900–?), z domu Rau, mieszkali wraz z synami **Eugenem** (1924–1992) i **Juliušem** (*1927) przy ulicy Bergstraße. Małżeństwo Berlowitz prowadziło pierwszy w mieście sklep ze zdrową i ekologiczną żywnością oraz wyrobami naturalnymi przy Schmiedegasse 10/11. O losie Maxa i Margarete Berlowitz, a także jej matki **Friedy Rau** (1874–?), z domu Lemchen, mieszkającej również przy Bergstraße 17, wiadomo tylko tyle, że zostali oni w roku 1942 deportowani do Polski. Eugen wyemigrował jeszcze jako młody człowiek do Szwecji, a jego brat Julius do Palestyny. Do dziś mieszka on i żyje w Tel Awiwie. **2**

Margarete Berlowitz

Adolph Angerthal (1861–1943) war verwitwet und hatte einen Sohn Herbert, der rechtzeitig nach Palästina auswandern konnte. In der Liste der stimmfähigen Mitglieder der Synagogengemeinde Frankfurt (Oder) aus dem Jahre 1925 wird dieser als Direktor geführt. Seit September 1942 wohnte sein Vater Adolph in der Kurfürstenstraße in Berlin, wurde jedoch Anfang November 1942 in das Ghetto Theresienstadt deportiert. Hier starb er im Alter von 82 Jahren. **3**

Adolph Angerthal (1861–1943) był wdowcem mającym jednego syna Herberta, któremu to udało się w porę wyemigrować do Palestyny. Ten ostatni należał do grupy uprawnionych do zabierania głosu we wspólnocie synagogi frankfurckiej. Na liście członków wspólnoty z roku 1925 widnieje on jako dyrektor. Od września 1942 roku jego ojciec Adolph mieszkał przy Kurfürstenstraße w Berlinie, jednakże na początku listopada tegoż roku został deportowany do getta Theresienstadt. Tu zmarł w wieku 82 lat. **3**

Max Hannemann

Der parteilose Schlosser **Heinrich Gritschke** (1891–1934) geriet am 19. August 1934 in einem Frankfurter Lokal in eine Auseinandersetzung mit Mitgliedern der SA. Eine angebliche Beleidigung der SA durch Gritschke führte zu einer Prügelei, worauf der SA-Obertruppführer Franz Sch. Heinrich Gritschke erstach. Er starb am frühen Morgen des 20. August im Flur der Gastwirtschaft. Das Ermittlungsverfahren gegen Franz Sch. wurde durch die NSDAP so beeinflusst, dass lediglich eine Körperverletzung mit Todesfolge zur Anklage kam. **4**

19 kwietnia 1934 roku bezpartyjny ślusarz **Heinrich Gritschke** (1891–1934) padł ofiarą rozruchów z grupą członków SA (oddziały szturmowe NSDAP – Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników) w jednym z frankfurckich lokali. Rzekoma obraza jednego z członków SA przez Gritschke sprowokowała bójkę. W jej wyniku Gritschke został dźgnięty nożem przez obergrupenführera SA Franza Sch. Heinrich Gritschke zmarł następnego dnia o świcie w korytarzu gospody. Dzięki wpływom NSDAP postępowanie sądowe przeciwko Franzowi Sch. ograniczono jedynie do zarzutu uszkodzenia ciała ze skutkiem śmiertelnym. **4**

Max Hannemann (1899–?) war seit 1931 Mitglied der KPD. Als politischer Leiter eines Unterbezirks organisierte er Widerstandsgruppen. 1934 wurde Max Hannemann verhaftet und wegen Hochverrats zu 5 Jahren Zuchthaus verurteilt. 1939 kam er ins KZ Sachsenhausen. Im Februar 1945 erhielt seine Frau ein letztes Lebenszeichen, danach verliert sich seine Spur. **5**

Max Hannemann (1899–?) był członkiem KPD (Komunistyczna Partia Niemiec) od roku 1931. Jako polityczny przywódca podokręgu organizował grupy oporu. W roku 1934 został aresztowany z powodu zdrady państwa i skazany na 5 lat ciężkiego więzienia. W 1939 trafił do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. W lutym 1945 jego żona otrzymała ostatni znak, że Hannemann jeszcze żyje, jednak po tej wiadomości ślad po nim zaginął. **5**

Herbert Jensch (1900–1944) lebte seit 1920 in Frankfurt und war Mitglied der KPD, für die er 1929 ins Stadtparlament einzog. Nach dem Reichstagsbrand wurde er verhaftet und 19 Monate später entlassen. 1939 wurde er in die Marine eingezogen. Während einer Stationierung in Frankreich nahm er Kontakt zum französischen Widerstand auf. In Brest wurde er von der SS auf offener Straße ermordet. **5**

Herbert Jensch (1900–1944) żył we Frankfurcie od roku 1920 i był członkiem KPD (Komunistyczna Partia Niemiec), którą od roku 1929 reprezentował w parlamencie miejskim. Po spaleniu Reichstagu został aresztowany i 19 miesięcy później wypuszczony na wolność. W 1939 został wcielony do marynarki wojennej. Podczas stacjonowania we Francji nawiązał kontakt z francuskim ruchem oporu. Został zamordowany na ulicy w Brest przez SS. **5**

Herbert Jensch

Buschmühlenweg 3

Bis 1939 wohnten im Buschmühlenweg 2a (heute Nr. 3) **Klara Alexander** (1879–1942) und ihre Tante **Flora Bork** (1862–1942). Beide Frauen waren ledig und hatten keine Kinder. 1939 wurde Klara Alexander von den Machthabern gezwungen, in das Zimmer ihrer Tante in der Rosenstraße 36 zu ziehen. Im August 1942 wurden Klara und Flora in das Ghetto Theresienstadt deportiert, wo sie wenige Monate später umkamen. **6**

Klara Alexander (1879–1942) i jej ciotka **Flora Bork** (1862–1942) mieszkaly przy Buschmühlenweg 2a (dziś nr 3) do roku 1939. Obie kobiety były niezamężne i nie posiadały dzieci. W 1939 roku Klara Alexander została zmuszona przez ówczesne władze do przeprowadzenia się do pokoju jej ciotki przy ulicy Rosenstraße 36. W sierpniu 1942 roku Klara i Flora zostały deportowane do getta Theresienstadt, gdzie obie zmarły kilka miesięcy później. **6**

Paul Feldner (1874–1941) stammte aus einer Landarbeiterfamilie und machte in Frankfurt (Oder) eine Ausbildung als Maurer. Darüber hinaus betrieb er ein kleines Bierlokal, das sich schnell zu einem beliebten Treffpunkt organisierter Arbeiter entwickelte.

Durch sein Engagement und sein mutiges Auftreten hoch angesehen, wurde er nach dem Ersten Weltkrieg unter anderem als Bezirksleiter des städtischen Wohlfahrtsamtes eingesetzt und wurde kurze Zeit später einer der Mitbegründer der ersten Wohnungsbau-genossenschaft für Arbeiter in Frankfurt.

Nach der Machtübernahme durch die Nationalsozialisten wurde der überzeugte Sozialdemokrat und Gewerkschafter auf Grund seiner politischen Überzeugung verhaftet und mehrere Male misshandelt. Er starb an den Folgen des nationalsozialistischen Terrors. **7**

Paul Feldner (1874–1941) pochodził z rodziny rolniczej i we Frankfurcie nad Odrą uczył się zawodu murarza. Poza tym prowadził również mały bar piwny, który w krótkim czasie stał się ulubionym miejscem spotkań zrzeszonych robotników.

Dzięki swojemu społecznemu zaangażowaniu i odważnym wystąpieniom cieszył się dużym uznaniem. Dzięki temu, zaraz po I Wojnie Światowej, wybrano go na kierownika okręgowego urzędu opieki społecznej. Wkrótce potem został jednym z założycieli pierwszej robotniczej spółdzielni mieszkaniowej we Frankfurcie. Po przejściu władzy przez nazistów, Paul Feldner - socjaldemokrata oraz związkowiec, został aresztowany i był wielokrotnie torturowany z powodu swoich poglądów politycznych. Zmarł padając ofiarą terroru faszystowskiego. **7**

Paul Feldner

Franz-Mehring-Straße 9

Lina Herzberg, geb. Cohn (1881–?) wurde in Frankfurt (Oder) geboren und war mit dem Kaufmann Heinrich Herzberg verheiratet. Ihren beiden Töchtern, Ruth und Marel, gelang die Auswanderung nach England. Bis 1941 lebte Lina Herzberg in der Theaterstraße 9 (heute Franz-Mehring-Str.), hier betrieb sie eine Zimmervermietung. Später wohnte sie mit fünf weiteren Personen in der Wollenweberstraße 60. 1942 wurde sie in das Warschauer Ghetto deportiert, über ihr weiteres Schicksal ist nichts bekannt. Ihr Name ist auf der hölzernen Gedenktafel in der Gedenkstätte der Opfer der politischen Gewalt in Frankfurt (Oder) verewigt. **8**

Lina Herzberg (1881–?), z domu Cohn, urodziła się we Frankfurcie nad Odrą i była żoną kupca Heinricha Herzberga. Ich obu córkom Ruth i Marel udało się wyemigrować do Anglii. Lina Herzberg żyła przy ulicy Theaterstraße 9 (dzisiejsza Franz-Mehring-Str.) do roku 1941, gdzie prowadziła wynajem pokoi gościnnych. Później mieszkała, wraz z pięcioma innymi osobami przy Wollenweberstraße 60. W roku 1942 została deportowana do warszawskiego getta a jej dalszy los pozostaje od tego momentu nieznanym. Jej nazwisko widnieje uwiecznione na drewnianej tablicy w miejscu pamięci ofiar politycznych we Frankfurcie nad Odrą. **8**

Albert Hirsch (1894–1944) wurde in Charlottenburg geboren und lebte von 1926-29 in Frankfurt, wo er als Kaplan tätig war. Hirsch war bescheiden und ein beliebter Seelsorger. Er kümmerte sich um arme Bauern und um kranke und ungetaufte Kinder. Hirsch mied staatliche Versammlungen, erwiderte den Parteigruß nicht und hörte verbotene Radiosender. Dies missfiel den Machthabern und so wurde er 1943 von der Gestapo verhaftet und vor ein Sondergericht gestellt. Er wurde verurteilt und starb 1944 an Hunger und Entkräftung. Er war eines der vielen Opfer der verfolgten katholischen Kirche. **9**

Albert Hirsch (1894–1944), urodzony w Charlottenburgu, w latach 1926-29 żył we Frankfurcie, gdzie pracował jako kapelan. Hirsch był skromnym i lubianym duszpasterzem. Troszczył się o biednych rolników oraz chore i nie ochrzczone dzieci. Ignorował zgromadzenia państwowe i nie reagował na hitlerowskie saluty oraz słuchał zakazanych stacji radiowych. Dla trzymających władzę taka postawa była nie do zaakceptowania i dlatego w roku 1943 został aresztowany przez Gestapo. Postawiono go przed nazistowskim sądem specjalnym i skazano. Zmarł w 1944 roku z głodu i wycieńczenia. Był jedną z wielu ofiar prześladowanego kościoła katolickiego. **9**

Fürstenwalder Straße 32

Paula Loewenstein, geb. Simon (1871–1942) wurde in Neuenburg geboren. Sie wohnte zuerst in der Fürstenwalder Straße 32, später in der Wollenweberstraße 60. Im Jahre 1942 wurde sie nach Theresienstadt und von dort in das Vernichtungslager Treblinka deportiert. Hier wurde Paula Loewenstein im Alter von 71 Jahren ermordet. Ihr Name ist auf der hölzernen Gedenktafel in der Gedenkstätte der Opfer der politischen Gewalt in Frankfurt (Oder) verewigt. **10**

Paula Loewenstein (1871–1942), z domu Simon, urodziła się w Neuenburgu. Najpierw mieszkała przy ulicy Fürstenwalder Straße 32, a później przy Wollenweberstraße 60. W roku 1942 została wywieziona do Theresienstadt a następnie deportowano ją do obozu zagłady w Treblince. Tu została zamordowana w wieku 71 lat. Jej nazwisko widnieje uwiecznione na drewnianej tablicy w miejscu pamięci ofiar politycznych we Frankfurcie nad Odrą. **10**

Gunter Demnig in Frankfurt (Oder)
Gunter Demnig we Frankfurcie nad Odrą

- ① Ehemalige Synagoge
Dawna synagoga
- ② Jüdisches Krankenhaus
Szpital żydowski
- ③ Jüdischer Friedhof
Cmentarz żydowski
- ④ Jüdische Gemeinde
Gmina żydowska

1

August-Bebel-Str.

Kieler Str.

Karl-Liebknecht-Str.

Fürstenwalder Str.

10

Huttenstr.

13

FRANKFURT (ODER)

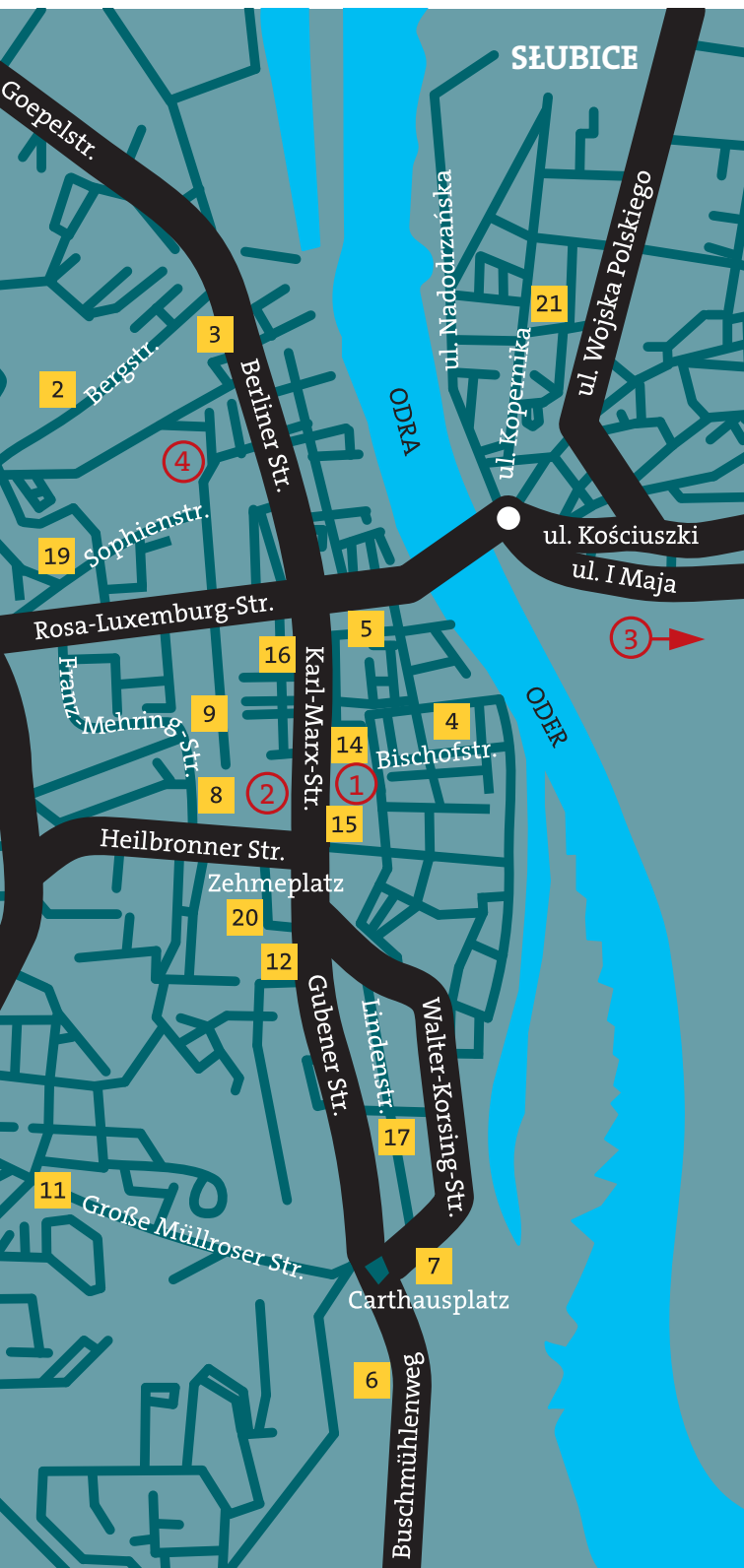
18

Puschkinstr.

Leipziger Str.

Leipziger Str.

Heinrich-Hildebrand-Str.

Hermann Boian (1893–1940) wurde auf Grund seiner grausamen Erfahrungen im Ersten Weltkrieg und durch den Kontakt zur Internationalen Bibelforscher-Vereinigung zu einem überzeugten Kriegsgegner. Nach der Machtübernahme der Nationalsozialisten leistete er mit Wort und Schrift öffentlichen Widerstand gegen das NS-Regime und den Krieg. Daraufhin wurde er 1939 verhaftet und kurz nach seiner Freilassung erneut von der Gestapo verschleppt und ins Konzentrationslager Sachsenhausen gebracht. Dort erlag er am 22. Januar 1940 den Qualen der KZ-Behandlung. **11**

Hermann Boian (1893–1940) po okrutnych doświadczeniach z I Wojny Światowej i pod wpływem kontaktów z Międzynarodowym Związkiem Badaczy Biblii stał się skrajnym przeciwnikiem wojny. Po przejęciu władzy przez nazistów publicznie uzewnętrzniał swój sprzeciw przeciwko nazistowskiemu reżimowi i wojnie w słowie oraz piśmie. W skutek tego został aresztowany w 1939 i po wypuszczeniu na wolność został od razu ponownie zatrzymany przez Gestapo i zabrany do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. 22 stycznia 1940 roku skończył życie padając ofiarą obozowych tortur. **11**

Max Perlinski (1874–?) und **Leonore Perlinski**, geb. Saklikower (1873–1942) wohnten in der Gubener Straße. Er war stimmfähiges Mitglied der Synagogengemeinde Frankfurt (Oder). Mit über 1000 anderen Personen wurde das Ehepaar am 18.10.1941 in das Ghetto Litzmannstadt deportiert. Dort starb Leonore Perlinski am 9. Mai 1942. Über das weitere Schicksal ihres Mannes ist nichts bekannt. 12

Max Perlinski (1874–?) i **Leonore Perliński**, z domu Saklikower, (1873–1942) mieszkali przy ulicy Gubener Straße. Max Perliński był uprawnionym do zabierania głosu członkiem wspólnoty synagogi we Frankfurcie. 18 października 1941, razem z ponad tysiącem innych osób, oboje zostali deportowani do łódzkiego getta Litzmannstadt. Leonore Perliński zmarła tam 9 maja 1942 roku. Dalsze losy jej męża pozostają nieznanne. 12

Hans-Georg Marx (1903–1942) wohnte bis 1941 in der Huttenstraße 1. 1942 wurde er ins KZ Groß-Rosen gebracht. Nach Angaben der Geheimen Staatspolizei wurde er als volks- und staatsfeindlich eingestuft. Am 16. Juni verstarb Hans-Georg Marx im Alter von 39 Jahren. 13

Hans-Georg Marx (1903–1942) mieszkał przy Huttenstraße 1 do roku 1941. W 1942 został zesłany do obozu koncentracyjnego Groß-Rosen. Na podstawie danych Gestapo zaklasyfikowano go jako wrogię narodowi i państwu. Hans-Georg Marx zmarł 16 czerwca w wieku 39 lat. 13

Ella Stein, geb. Wolff (1885–1942) lebte in der Huttenstraße 3. Sie war mit Georg Stein verheiratet, der 1939 nach Palästina auswanderte. Ella Stein lebte bis 1941 in der Huttenstraße. Sie wurde ins KZ Ravensbrück deportiert, wo sie mit 57 Jahren verstarb. 13

Ella Stein, z domu Wolff, (1885–1942) mieszkała przy Huttenstraße 3. Była żoną Georga Steina, który w roku 1939 wyemigrował do Palestyny. Przy Huttenstraße mieszkała ona do roku 1941, a następnie deportowano ją do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück, gdzie zmarła w wieku 57 lat. 13

Betty Herzberg (1886–?) lebte in der Huttenstraße 4. Im Alter von 56 Jahren wurde sie nach Riga deportiert. Über ihr weiteres Schicksal ist nichts bekannt. 13

Betty Herzberg (1886–?) mieszkała przy Huttenstraße 4. W wieku 56 lat została deportowana do Rygi. Od tego momentu dalszy jej los pozostaje nieznan. 13

Huttenstraße 13 (früher / dawniej: 8)

In der Huttenstraße 8 lebte **Paul Boschwitz** (1873–1940) mit seiner Frau **Else Boschwitz**, geb. Brauer (1882–?). Der gebürtige Frankfurter betrieb hier eine Lederhandlung. Ein weiteres Geschäft führte er in der Bahnhofstraße. 1939 wurde Paul Boschwitz ins KZ Sachsenhausen gebracht. Dort verstarb er 8 Wochen später. Seine Frau musste ins KZ Ravensbrück. Im April 1940 wurde sie entlassen, nachdem sie sich verpflichtet hatte, nach Shanghai auszuwandern. Knapp zwei Wochen nach ihrer Entlassung verließ Else Boschwitz Deutschland Richtung Shanghai. Über ihr weiteres Schicksal ist nichts bekannt. **13**

Paul Boschwitz (1873–1940) mieszkał razem z żoną **Elsą Boschwitz** (1882-?), z domu Brauer, przy ulicy Huttenstraße 8. Urodzony we Frankfurcie prowadził tu handel wyrobami skórzanymi. Jego drugi sklep znajdował się przy ulicy Bahnhofstraße. W roku 1939 Paul Boschwitz został internowany do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen, gdzie zmarł 8 tygodni później. Jego żonę wywieziono do obozu w Ravensbrück. W kwietniu 1940 roku została zwolniona pod warunkiem natychmiastowego opuszczenia kraju i wyemigrowania do Szanghaju. Niecałe dwa tygodnie po zwolnieniu opuściła Niemcy ruszając w kierunku Chin. Od tego momentu dalszy jej los pozostaje nieznanym. **13**

Im selben Haus wohnten auch **Georg** (1878–?) und **Margarete Kaiser** (1884–?). Während Georg Kaiser, der in Frankfurt geboren wurde, ein Konfektionsgeschäft betrieb, war seine Ehefrau Krankenpflegerin. Georg Kaiser war stimmfähiges Mitglied der jüdischen Gemeinde von Frankfurt. Nachdem er sein Geschäft aufgeben musste, gab er an, Kochhilfe in der jüdischen Gemeinde zu sein. Gemeinsam wurden die beiden 1942 ins Warschauer Ghetto deportiert. Über ihr weiteres Schicksal ist nichts bekannt. **13**

W tym samym domu mieszkali również **Georg** (1878–?) i **Margarete Kaiser** (1884–?). Urodzony frankfurczyk Georg Kaiser prowadził sklep z konfekcją a jego żona pracowała w szpitalu jako pielęgniarka. Georg Kaiser był uprawnionym do głosu członkiem frankfurckiej Wspólnoty Żydowskiej. Po tym jak zmuszony był zamknąć swój sklep, pracował jako pomoc kuchenna w siedzibie Wspólnoty. Oboje zostali deportowani do getta warszawskiego w roku 1942. Od tego momentu dalszy ich los pozostaje również nieznanym. **13**

Eine weitere jüdische Bewohnerin des Hauses war die Witwe **Cäcilie Schwarz** (1866–1943). 1943 wurde sie nach Theresienstadt deportiert. Dort verstarb sie 5 Monate später. **13**

Kolejną żydowską mieszkanką domu była **Cäcilie Schwarz** (1866–1943). W roku 1943 77-letnia wdowa została także deportowana do obozu Theresienstadt, gdzie zmarła 5 miesięcy później. **13**

Kurt Martin Fellert (1894–?) und **Elsa Ruth Julie Fellert**, geb. Luft (1905–?) wohnten zusammen mit ihren Kindern **Rita** (1931–?) und **Lothar** (1936–?) in der Richtstraße 49 in Frankfurt (Oder). Kurt Martin Fellert betrieb ein Geschäft für Textilwaren und Arbeiterbekleidung. Er wurde nach der Pogromnacht im November 1938 verhaftet und für rund einen Monat im KZ Sachsenhausen festgehalten. Nach seiner Entlassung arbeitete er als Installateur für einen Wochenlohn von 25 RM und wohnte zusammen mit seiner Frau und seinem Sohn Lothar in einem Zimmer in der Rosenstraße 36. Rita war seit Januar 1942 Schülerin in der Baruch-Auerbachschen Waisen-Erziehungsanstalt in Berlin. Kurt, Elsa, Rita und Lothar wurden am 2. April 1942 in das Warschauer Ghetto deportiert. Über das weitere Schicksal der Familie Fellert ist nichts bekannt. 14

Kurt Martin Fellert (1894–?) i **Elsa Ruth Julie Fellert**, z domu Luft (1905–?), mieszkali razem z dziećmi **Ritą** (1931–?) i **Lotharem** (1936–?) przy ulicy Richtstraße 49 we Frankfurcie nad Odrą. Kurt Martin Fellert prowadził sklep z tekstyliami i ochronną odzieżą roboczą. Po nocnym pogromie w listopadzie 1938 został zatrzymany i zesłany na miesiąc do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. Po wypuszczeniu z obozu pracował jako instalator z tygodniowym wynagrodzeniem w wysokości 25 reichsmarek (RM). Razem z żoną i synem Lotharem mieszkali w jednym pokoju przy Rosenstraße 36. Od stycznia 1942 jego córka Rita była uczennicą w ośrodku wychowawczym dla sierot im. Baruch-Auerbach w Berlinie. 2 kwietnia 1942 Kurt, Elsa, Rita i Lothar zostali deportowani do warszawskiego getta. Dalszy los rodziny Fellert pozostaje nieznany. 14

Rita Fellert

Julius Rosenbaum (1897–1944) war in zweiter Ehe mit **Erna Rosenbaum**, geb. Meyersohn (1892–1944) verheiratet und lebte in der Richtstraße 57 (heute Karl-Marx-Str.). Julius war Lehrer im Ruhestand und Kantor der Synagogengemeinde in Frankfurt. 1939 wanderten die beiden in die Niederlande aus und wurden ein Jahr später wegen ihrer Auswanderung für staatenlos erklärt. 1943 wurden sie aus dem KZ Westerbork nach Bergen-Belsen gebracht. Im Januar 1944 erfolgte die Deportation nach Theresienstadt, von wo aus sie im Oktober 1944 nach Auschwitz gebracht wurden. **15**

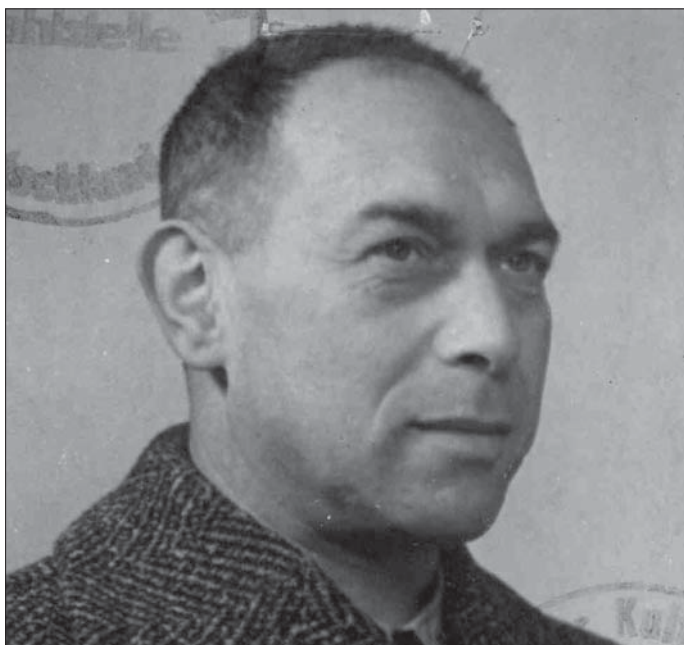
Julius Rosenbaum (1897–1944) ożenił się po raz drugi z **Erną Rosenbaum**, z domu Meyersohn (1892–1944). Mieszkali oni przy ulicy Richtstraße 57 (dziś Karl-Marx-Str.). Julius był emerytowanym nauczycielem oraz kantorem w synagodze we Frankfurcie. W roku 1939 oboje wyemigrowali do Holandii i z tego powodu rok później zostali uznani za bezpaństwowców (nie posiadali żadnego obywatelstwa). W 1943 zostali przeniesieni z obozu Westerbork do obozu Bergen-Belsen. W styczniu roku 1944 przetransportowano ich do Theresienstadt, skąd w październiku 1944 zostali zabrani do Oświęcimia. **15**

Erna, Julius Rosenbaum (Mitte / pośrodku)

In der Richtstraße 49 (heute Karl-Marx-Str.) arbeitete **Albert Abraham Fellert** (1890–1943). Er war seit 1925 Mitglied der KPD, ledig und kinderlos. Als Kaufmann betrieb er ein Konfektionsgeschäft für Herrenartikel, das er 1939 zwangsverkaufen musste. Nach seiner kurzzeitigen Inhaftierung im KZ Sachsenhausen nach der Pogromnacht 1938 wurde ihm auf Antrag sein verbliebenes Kontoguthaben von 433,80 RM von einem Sperrkonto freigegeben, womit er die Auswanderung finanzieren wollte. 1942 wurde Albert Fellert erneut verhaftet und in das Warschauer Ghetto deportiert, wo er im Alter von 53 Jahren starb. 16

Przy ulicy Richtstraße 49 (dziś Karl-Marx-Str.) pracował bezdzietny kawaler **Albert Abraham Fellert** (1890–1943). Od roku 1925 był on członkiem KPD (Niemiecka Partia Komunistyczna). Jako kupiec prowadził sklep z konfekcją męską, który w roku 1939 zmuszony był sprzedać. Po pogromie „nocy kryształowej” w 1938 trafił na krótko do obozu Sachsenhausen. Po wyjściu na wolność złożył podanie o wypłaceniu mu jego oszczędności z zablokowanego konta w wysokości 433,80 reichsmarek (RM), dzięki którym planował sfinansować swoją emigrację z kraju. W roku 1942 Albert Fellert został jednak ponownie zatrzymany i deportowany do warszawskiego getta, gdzie zmarł w wieku 53 lat. 16

Albert Fellert

Nissel Weissmann, geb. Saklikower (1869–1942) wohnte in der Lindenstraße 17 (heute Nr. 29). Sie war verwitwet, ihre Söhne Emil, Otto und Walter sind nach Frankreich und Belgien ausgewandert. Otto und Walter wurden von den Nazis deportiert und kamen ums Leben. Emil konnte nach Korsika flüchten. Nissel Weissmann wurde 1942 zuerst nach Theresienstadt und von dort nach Auschwitz deportiert, wo sie 1942 im Alter von 73 Jahren ermordet wurde. Ihre Tochter Herta war mit dem sogenannten Vollarier Max Vater verheiratet und konnte in dieser „Mischehe“ die Schoah in Frankfurt (Oder) überleben. 17

Nissel Weissmann (1869–1942), wdowa, z domu Saklikower, mieszkała przy Lindenstraße 17 (dziś nr 29). Jej synowie Emil, Otto i Walter wyemigrowali do Francji i Belgii. Otto i Walter zostali deportowani i zginęli z ręki nazistów. Emilowi udało się uciec na Korsykę. W roku 1942 Nissel Weissmann została przetransportowana do Theresienstadt a następnie deportowana do Oświęcimia, gdzie w tym samym roku została zamordowana w wieku 73 lat. Jej córka Herta była żoną tzw. czystej rasy Aryjczyka Maxa Vatera i dzięki temu „mieszanemu małżeństwu” przeżyła zagładę we Frankfurcie nad Odrą. 17

Nissel Weissmann (links) und Familie Saklikower
Nissel Weissmann (po lewej) i rodzina Saklikower

Walter Korsing (1905–1933) war in der Stadt für seine antifaschistische Haltung bekannt. Sympathien für sozialistische Ideen hatten bei dem gebürtigen Frankfurter eher einen emotionalen Hintergrund als eine theoretische Grundlage. Am 19. Juni 1933 bedrängten ihn Frankfurter SA-Leute. Sie versuchten gewaltsam Namen von SPD- und KPD-Mitgliedern von ihm in Erfahrung zu bringen. Walter Korsing weigerte sich, Namen preiszugeben. An der Chaussee nach Lebus schossen seine Mörder zwei Mal auf den Unbewaffneten. Nach dem Mord behaupteten sie, aus Notwehr gehandelt zu haben. Walter Korsing war nach der Machtübergabe an die Nazis deren erstes politisches Mordopfer in Frankfurt (Oder). 18

Walter Korsing (1905–1933) znany był w mieście ze swoich antyfaszystowskich poglądów. Sympatia dla idei socjalistycznej miała dla urodzonego Frankfurczyka raczej podłoże emocjonalne niż teoretyczne podstawy. 19 czerwca 1933 został złapany i był prześladowany przez frankfurckich członków SA (oddziały szturmowe NSDAP - Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników). Siłą próbowano wydobyć z niego nazwiska członków SPD (Socjaldemokratyczna Partia Niemiec) i KPD (Komunistyczna Partia Niemiec). Walter Korsing nazwisk nie zdradził. Na szosie w drodze do Lebus, nieuzbrojony Walter Krosing został dwukrotnie postrzelony przez członków SA. Po jego zamordowaniu zabójcy oświadczyli, że działali w samoobronie. Po przejściu władzy przez Nazistów Walter Krosing był pierwszą śmiertelną ofiarą polityczną we Frankfurcie nad Odrą. 18

Richard Johann Guttstadt (1879–1942) war Reichsbahnoberrat i.R. und mit Hanna Guttstadt, geb. Semmler verheiratet. Sie lebten mit ihren beiden Töchtern Brigitte und Ursula in der Sophienstraße 10. Hanna Guttstadt wurde als Arierin, ihre beiden Kinder als Mischlinge I. Grades erfasst. Im September 1942 wurde Richard Johann Guttstadt in das KZ Mauthausen deportiert, wo er auch verstarb. **19**

Richard Johann Guttstadt (1879–1942) był emerytowanym, wysoko postawionym urzędnikiem niemieckich kolei państwowych. Był żonaty z Hanną Guttstadt, z domu Semmler. Oboje z córkami Brigitte i Ursulą mieszkali przy ulicy Sophienstraße 10. Hanna Guttstadt została zakwalifikowana jako Aryjka, natomiast jej córki jako półkrwi Żydówki („mieszance”) pierwszego stopnia. We wrześniu 1942 roku Richard Johann Guttstadt został deportowany do obozu koncentracyjnego Mauthausen, gdzie również zmarł. **19**

Rosa Fürst, geb. Stern (1884–?) war mit Georg Fürst verheiratet und hatte einen Sohn, **Ludwig** (1905–1945). Ludwig war Rechtsanwalt und übernahm nach dem Tod seines Vaters 1934 die von seinem Großvater gegründete Firma. Nach dem Zwangsverkauf des Familienbesitzes zog er nach Berlin, von wo aus er 1943 mit dem „33. Osttransport“ deportiert wurde. Seine Mutter Rosa wurde ebenfalls 1943 deportiert, über ihr weiteres Schicksal ist nichts bekannt. **20**

Rosa Fürst, z domu Stern, (1884–?) była żoną Georga Fürsta, z którym miała jednego syna **Ludwiga** (1905–1945). Ludwig był adwokatem. Po śmierci swojego ojca w roku 1934 przejął firmę założoną jeszcze przez jego dziadka. Po tym jak został zmuszony do sprzedania rodzinnego interesu przeprowadził się do Berlina, skąd w 1943 roku deportowano go „33 transportem wschodnim”. Jego matkę Rosę również deportowano w tym samym roku. Jej późniejsze losy pozostają nieznane. **20**

Karl Ritter (1877–1933) wohnte zuletzt im Frankfurter Stadtteil Dammvorstadt, dem heutigen Słubice (frühere Holzhofstraße 18). Er war gelernter Stellmacher und arbeitete im elterlichen Betrieb „Handwerksbetriebe Hufschlag & Wagenbau“. Ritter war Gewerkschaftsfunktionär im „Deutschen Holzarbeiterverband“ und wahrscheinlich Mitglied der SPD. Im März 1933 wurde er, nachdem er sich in einer Gaststätte unschön über Nationalsozialisten geäußert hatte, zeitweise inhaftiert. Am 2. Mai 1933 wurde er auf Grund der Organisation eines Protestmarsches erneut im Konzentrationslager Sonnenburg (heute Słońsk) inhaftiert. Im Spätsommer desselben Jahres nahm er sich hier das Leben, wobei von Zeugen vermutet wird, dass er den Nachwirkungen der Folter während der Haft erlag. **21**

Ostatnim miejscem zamieszkania we Frankfurcie **Karla Rittera** (1877–1933) była dzielnica Dammvorstadt, dzisiejsze Słubice (dawna Holzhofstraße 18). Ritter był wyuczonym kołodziejem (rzemieślnik zajmujący się wyrobem drewnianych wozów, sań oraz części do nich) i pracował w rodzinnej firmie „Zakłady Rzemieślnicze Hufschlag & Wagenbau”. Był funkcjonariuszem związków zawodowych „Niemieckiego Związku Pracowników Branży Drzewnej” oraz prawdopodobnie członkiem SPD (Socjaldemokratyczna Partia Niemiec). W marcu 1933 roku został okresowo aresztowany po tym jak w gospodzie wypowiedział się publicznie niepochlebnie o nazistach. Za zorganizowanie marszu protestacyjnego 2-ego maja 1933, ponownie został aresztowany i zesłany do obozu koncentracyjnego w Sonnenburgu (dziś Słońsk). Tam późnym latem tego samego roku odebrał sobie życie, choć świadkowie przypuszczają, że skończył wskutek obozowych tortur. **21**

Autoren deutscher Texte / Autorzy tekstów niemieckich:

Antonia Röhm, Hanna Schneider, Anne Wanitschek

Übersetzung / Tłumaczenie:

Anna Wysocka

Korrektur / Korekta:

Maciej Wąs

Grafik und Layout / Grafika i skład:

Tomasz Stefański

Druck / Druk:

SONAR

Bildrechte / Prawa do zdjęć:

Gad Berlowitz (Israel, S. 7), Bund der Antifaschisten (Frankfurt, S. 6), Ralf Fellert (Israel, S. 23, 25), Frank Hühner (Frankfurt, S. 15, 19, 29), Bernhard Klemm (Frankfurt, S. 5, 11, 13, 21, 28), Museum Viadrina (Frankfurt, S. 8, 10, 12), Jan Rosenbaum (Hamburg, S. 24), Jens Reulke / Heinz Vater (Berlin, S. 26).

V.i.S.d.P. / Redaktorzy odpowiedzialni:

Jan Musekamp, Henriette Ullmann (Institut für angewandte Geschichte e.V. / Instytut Historii Stosowanej)

Für die Unterstützung bedanken wir uns insbesondere bei Carsten Höft vom Historischen Verein, Gerhard Hoffmann vom Bund der Antifaschisten, Frank Hühner von der Koordinierungsstelle des Lokalen Aktionsplans sowie bei Monika Nakath vom Brandenburgischen Landeshauptarchiv in Potsdam!

Za poparcie dziękujemy szczególnie Carstenowi Höft z Towarzystwa Historycznego, Gerhardowi Hoffmann ze Związku Antyfaszystów, Frankowi Hühner z centrum koordynacji Planu Lokalnego oraz Monice Nakath z Głównego Archiwum Państwowego Brandenburgii w Poczdamie!

www.institut.net
www.stolpersteine-ffo.de

Institut für
angewandte
Geschichte

EUROPA-UNIVERSITÄT
VIADRINA
FRANKFURT (ODER)

Ein Projekt des Instituts für angewandte Geschichte – Gesellschaft und Wissenschaft im Dialog e.V. in Zusammenarbeit mit der Europa-Universität Viadrina / Projekt Instytutu Historii Stosowanej przy współpracy z Uniwersytetem Europejskim Viadrina

Partner / Partnerzy:

Jüdische Gemeinde Frankfurt (Oder) / Gmina wyznaniowa żydowska we Frankfurcie nad Odrą; Bund der Antifaschisten Frankfurt (Oder) e.V. / Związek Antyfaszystów we Frankfurcie nad Odrą; Historischer Verein Frankfurt (Oder) e.V. / Towarzystwo Historyczne we Frankfurcie nad Odrą; Ślubicki Miejski Ośrodek Kultury / Kulturzentrum SMOK Ślubice

Bundesministerium
für Familie, Senioren, Frauen
und Jugend

Gefördert im Rahmen des Bundesprogramms „VIELFALT TUT GUT. Jugend für Vielfalt, Toleranz und Demokratie“ / Projekt wspierany przez niemiecki program rządowy „VIELFALT TUT GUT. Jugend für Vielfalt, Toleranz und Demokratie“